

Wegen naar Rome

Harm van der Gaag en Hans Vonk

Hans: Met welke vraag willen wij starten? Ik ben als eerste van gezelschap tot het meesterschap verheven na 27 supervisiesessies en wij gaan gezamenlijk onderzoeken wat er tijdens die periode van drie jaar nu eigenlijk gebeurd is.

Harm: We hebben inderdaad iets te bespreken, wat dat betreft. Weliswaar ligt er de lang-bevochten supervisieregel, waarin de formele condities zijn vastgelegd, maar als jij en ik beschrijven wat wij in die jaren hebben gedaan, kan dat misschien als leidraad dienen voor lopende en toekomstige supervisie-trajecten.

Hans: Wat vind je ervan om dat “misschien” weg te laten?

Harm: Ja, dat “misschien” kan weg, want uiteindelijk is het de individuele meester die bepaalt hoe zij of hij een supervisie-traject inricht. Wij kunnen leidraden schrijven zoveel we willen, maar het gildeconcept is wat dat betreft ondubbelzinnig. De meester is autonoom.

Hans: Ja, autonoom, maar het mag geen willekeur zijn en het lijkt mij daarom wenselijk dat wij wat preciezer formuleren wat er tenminste gebeuren moet in het traject van gezelschap tot meester.

Harm: Juist dat onderscheid wil ik handhaven: wat er *moet* staat in de supervisieregel, maar wat er gebeurt in de verhouding van meester en gezelschap kunnen we (en moeten we) beschrijven zodat andere meesters er, laat ik zeggen, inspiratie uit kunnen opdoen. Lijstjes van af te vinken competenties passen in dit verband niet, lijkt mij.

Hans: Daar kan ik mij geheel in vinden, ook omdat ik nu al merk dat elke gezelschap die ik supervisie geef een geheel eigen weg volgt en toch op haar manier echt aan het onderzoeken is wat nodig is voor haar ontwikkeling tot meester.

Harm: Voor de gezellen is het natuurlijk ook van belang dat we uiteenzetten wat er in die eerste gezelschap-tot-meester-ontwikkeling is voorgevallen. Maar ze kunnen er niet van uitgaan dat hun eigen gezelschapstijd precies eender zal zijn. Uiteindelijk is het de supervisor die bepaalt welke oefening de gezelschap nodig heeft, welke bijkomende opdrachten hij of zij moet uitvoeren, en vooral ook: wanneer het klaar is.

De gezellentijd van Hans

- Hans: Het klopt inderdaad dat de huidige gezellen een andere ontwikkeling zullen volgen dan ik en dat is maar goed ook, want ik kan mij herinneren dat ik in het begin van het supervisie traject nog geheel in verwarring was over welke kant ik op moest met het praktisch filosoferen volgens onze methode. Jij bent ook na dat eerste opleidingsjaar veel concreter geworden in het onderwijzen van de methode.
- Harm: Niet alleen de manier van onderwijzen is concreter geworden, ook de methode zelf. Die ontwikkelt zich, gelukkig maar, nog steeds, zoals de recente verkenningen in de richting van Hegel laten zien.
- Hans: Precies en de Hegel verkenningen moet ik nog gaan meemaken en ik ben benieuwd wat dat mij gaat brengen. Maar nu terug naar het begin van mijn gezellentijd en de verwarring waarin ik toen verkeerde.
- Harm: Je hebt wel eens gezegd, ik meen bij je toespraak ter gelegenheid van je meestersverheffing, dat je aan het begin van je gezellentijd eigenlijk dacht: wat moet ik in de komende tijd dan leren? Ik heb de opleiding toch al gedaan? En dat je in de periode daarna ontdekte dat er toch nog veel te doen viel. Hoe rijm ik dat met de verwarring waarnaar je verwijst?
- Hans: Het eerste wat ik mij toen afvroeg en waar ik in verwarring over was betrof mijn vraag over de rol van een antwoord in een methode gericht op het ontwikkelen van een vragende houding. Ik dacht toen nog dat bezoekers van mij zouden verwachten dat ik dat antwoord een duidelijke plaats zou geven in een gesprek.
- Harm: En ik heb je snel uit die droom geholpen, hoop ik? Haha.
- Hans: Jazeker en met enig geweld nog wel, geweld in de zin dat je scherp duidelijk wist te maken dat ik gehecht was aan een resultaat waar het filosofisch praktisch gesprek niet op uit is. Ik wilde toen nog echt dat een bezoeker blij en gelukkig de deur uit zou gaan, vol met mooie gedachten over wat ik voor haar betekend had.
- Harm: Dat verlangen speelt ook vandaag nog de nieuwe gezellen parten. Ik zie dat bijvoorbeeld aan wat ze op hun websites schrijven, wervende teksten over wat zo'n serie filosofische sessies wel niet allemaal voor moois kan opleveren. In de supervisiegesprekken durven ze dat tegenover mij vaak niet zo te zeggen, trouwens...
- Hans: Het is ook wel een begrijpelijke wens om bezoekers tevreden te willen stellen. Je hebt nu eenmaal mensen nodig die naar jou toe willen komen en geld willen betalen voor een gesprek, de schoorsteen moet roken. Als je hun daartoe echter allerlei mooie resultaten in het vooruitzicht stelt die je niet kan waarmaken, span je het paard achter de wagen. Natuurlijk kunnen bezoekers blij en soms zelfs gelukkig worden van opgedane wijsheid en verhelderd en vrijer denken, maar dat is wat anders dan gouden bergen beloven.

- Harm: Dat is één van de strenge mededelingen die een meester aan de gezelschap moet doen. In die zin is er sinds vijf jaar dus weinig veranderd!
- Hans: Ik kan mij in elk geval nog goed voor de geest halen dat ik met vallen en opstaan en middels trial en error gaandeweg mijn houding heb weten te veranderen. Van een filosofisch practicus die de bezoeker gelukkig wilde maken naar een practicus die verlangt naar het op gang brengen van het denken.
- Harm: Ik leg de laatste jaren in de opleiding veel nadruk, met zoveel woorden, op wat ik de radicaliteit van de methode noem. Meteen vanaf het eerste weekend en zelfs daarvoor al, tijdens het toelatingsgesprek. Dat deed ik destijds, toen jij begon met de opleiding, nog helemaal niet. Dus die radicaliteit moest ook tijdens je gezellenfase nog stevig worden aangezet.
- Hans: Ja, dat klopt, over radicaliteit werd in dat eerste jaar nog niet gerept. De opleiding bleek van zichzelf al radicaal genoeg, we begonnen toen met 25 cursisten en gedurende het jaar bleek het een ware afvalrace te worden, uiteindelijk bleven er 10 deelnemers over waarvan 8 de titel gezelschap kregen.
- Harm: En eentje tot dusver de titel meester. Hopelijk binnenkort meer, van die eerste lichte. Inmiddels is de toelating strenger, en de uitval tijdens het ISVW-jaar vrijwel nul, maar in de jaren die volgen is het nog altijd een slachting. Veel mensen verdwijnen. Daar horen we niets meer van. Hoeveel heb jij er nu bijvoorbeeld in supervisie?
- Hans: Momenteel geef ik zeven gezellen supervisie, een enkeling heeft afgehaakt, dus het waren er meer. Die zeven gezellen hebben allen hun eigen regelmaat in het maken van afspraken, sommigen zie ik vrij geregeld, andere af en toe.
- Harm: Ik heb er denk ik twaalf, vijftien als ik mensen meereken die al lang niet zijn geweest. En het Gilde heeft hoeveel leden? 60? Dat is een duidelijk beeld. Veel van de verdwijners hebben, is mijn indruk, domweg te weinig klandizie, en zien daarom de noodzaak niet om supervisie te komen halen. Jouw omstandigheden waren, in je gezellentijd, eigenlijk erg gunstig, omdat je een constante aanvoer van nieuwe bezoekers had in de context van de school waar je werkte.
- Hans: Jazeker, het heeft mij tijdens de opleiding erg geholpen dat ik veel kon oefenen met collega's en leerlingen die met allerlei soorten vragen op de proppen kwamen en tijdens het eerste jaar van mijn gezellentijd ook nog.
- Harm: Dat leverde veel gespreksstof op, tussen ons, bedoel ik. Zullen we op basis van wat jij nog aan aantekeningen hebt van de supervisiesessies eens bezien welke vragen we in die drie jaar aan de orde hebben gesteld?
- Hans: Goed idee en als ik terugkijk zie ik meteen al in de eerste sessie de verwarring waarover ik repte. Ik was bang dat ik mijn bezoeker tekort zou doen met alleen het onderzoek van de vraag, dat ik te weinig zou bieden. Mijn vraag was daarom toen: "Waarom wil ik de bezoeker tevreden stellen?"

Harm: Een vraag naar een reden, dus: “waarom”. Je zult me vergeven dat ik niet meer weet hoe die vraag zich toen ontwikkelde. Het is een vraag die meteen nieuwe vragen oproept, louter op grond van de gekozen formulering. Wil je dat inderdaad *om een reden*, of op grond van een gevoel, of is het een reflex? Vanwaar “de bezoeker”? Geen meervoud, dat doet denken dat, waar het dat tevreden-stellen betreft, alle bezoekers aan elkaar gelijk zijn. En dan dat “tevreden stellen” — kan een mens een ander mens tevreden stellen? Of kan men alleen iets doen of laten waarin de ander aanleiding kan zien (of besluiten te zien) om *zich* er tevreden mee te stellen. En als het kan, een ander tot vrede brengen, want dat wordt eigenlijk gezegd met die uitdrukking, hoe zou je dat dan *niet* kunnen willen? Als je de oude heilwens “Vrede zij met je!” werkelijk als een toverspreuk kon toepassen, eentje die werkt, ook nog, zou je dan het recht hebben dat na te laten? Je ziet, ik ga met die vraag meteen naarstig aan de slag. Maar wat heb jij er destijds mee gedaan?

Hans: In de sessies daarna heb ik eerst vastgesteld dat tevredenheid bij de bezoeker bij nader inzien niets te maken had met wel of geen antwoorden krijgen. Ja, uit die tijd stamt het begrip *bijvangst*, het antwoord dat terloops wordt opgepakt in het onderzoek van de vraag. De wandeling, met als standbeen het antwoord en het bewegende been als de vraag. Ik formuleerde toen wel weer een vraag rondom tevredenheid, namelijk, “Wat maakt mij tevreden?”(over een gesprek). Daarna bleek ik ook te willen afzien van de wens mijn eigen tevredenheid te onderzoeken. Aan jouw hiervoor benoemde heilwens ben ik niet toegekomen en ik heb het mogelijke recht daarop met rust gelaten. Echt en open luisteren wilde ik en door te bevragen wat ik dan hoorde, wilde ik de bezoeker tot denken brengen, mijn vraag werd: “Zie ik de bezoeker voldoende aan het werk?” Echt, open, voldoende, werk, het waren vervolgens evenzovele hoofdbrekens.

Harm: Leve de hoofdbrekens! Daar worden we wijzer van. En volgens mij is het ons daar om te doen. Want mensen “tot denken brengen” is toch geen doel op zich? En “echt en open luisteren” toch evenmin? Vind je dat we destijds van het idee *wijzer worden* ook echt voldoende werk hebben gemaakt?

Hans: Ja, daar zat nou juist een kneep: “wijzer worden, anders niets”, wat daarvan te denken? Die wijsheid bevorderen, dat leek mij, toen al, geweldig, maar dat “anders niets”, dat vond ik zo kaal, zo zuinig. Er moest toch meer zijn? Uit mijn vervolgvraag bleek dat ik mij nog niet gewonnen had gegeven, het werd: “Is dit filosofische praktijk?” De keren daarna werden fundamentele vragen gesteld, “Wat is een antwoord?” En, de vraag der vragen “Wat is een vraag?” Dit allemaal in drie sessies met hersenkrakers, pijn in m’n hoofd kreeg ik ervan, en vooral de onderliggende, nog niet uitgesproken, vraag ging mij verontrusten: wat ben ik eigenlijk aan het doen in die filosofische praktijk? In de sessies daarna verschoof ik veilig, en wat laf, de focus naar het mogelijke starten van die eigen praktijk. Ik werkte nog steeds op school en voerde mijn gesprekken als practicus met collega’s en leerlingen.

- Harm: En ik liet je daarmee weggkomen? Dat is niet best. Hebben we daar wat laten liggen? Het valt me trouwens op dat je steeds spreekt over het hoofd en de hersens. Maar dat terzijde, hoewel het misschien wel relevant is als het gaat om hoe we wijsheid bevorderen. Dat moet toch meer zijn dan hersengymnastiek?
- Hans: Nou Harm, wees gerust, ik had toentertijd helemaal niet het idee dat je mij “ergens mee liet weggkomen”, integendeel, de gesprekken daarna gingen over het meesterschap, wat daar voor nodig is, waar ik op dat moment stond in mijn ontwikkeling en vooral wat daar nog in miste. Met name het nog meer centraal blijven stellen van de ontwikkeling van de vraag en het daarbij wegblijven uit de valkuil van het tevreden stellen van de bezoeker bleven hardnekkige aandachtspunten. Geen hersengymnastiek inderdaad, maar toch wel ‘de hersenen pijnigen’ (mooi gezegde) om ‘het hoofd erbij te houden’ (nog een). Jij deed toen kort daarna jouw boek het licht zien en dat was een extra aanleiding om mijn filosofisch praktische houding opnieuw scherp te onderzoeken. Ik moest maar weer eens in de stoel van de bezoeker gaan zitten, vond jij, en dat deden we de gesprekken daarna.
- Harm: Gelukkig! Ik schrok toch even. Maar ik herinner me inderdaad ook niet dat we die in verschillende gedaantes terugkerende vraag: “Wat ben ik eigenlijk aan het doen?!” uit de weg zijn gegaan. Op een zeker moment bracht dat je er zelfs toe het bijltje erbij neer te willen gooien. Dat komt ervan als een vraag retorisch, als een uitroep of verzuchting, en niet meer als echte vraag wordt opgevat... Zijn we daar al in het verhaal? Wanneer was dat ook al weer? Voor of na de bezoekersgesprekken waarnaar je verwijst?
- Hans: Dat bijltje wilde ik pas zo’n twaalf maanden later erbij neergooien. Je hebt mij in dit stadium bijna een jaar supervisie gegeven en het zou nog een vol jaar duren eer mijn twijfel tot een lichte wanhoop uitgroeide. In dat jaar is veel ter sprake gekomen: mijn eigen problematiek, het verschil tussen psychologische en filosofische gesprekken, een viertal nieuwe bezoekers, jijzelf die in de stoel van de bezoeker ging zitten, jouw observaties van een tweetal gesprekken met een bezoeker van mij en nog besprekingen van enkele opgenomen gesprekken met verschillende bezoekers. We hebben bepaald niet stilgezeten.
- Harm: Dank je voor de chronologie, die natuurlijk klopt. Het was bijzonder interessant om 'als een vlieg op de muur' die sessies bij te wonen. Ik heb aantekeningen gemaakt als een dolle, en die hebben we bij onze volgende ontmoeting besproken. Wat was, wat jou betreft, het meest belangwekkende dat we toen aan de orde stelden? En wat zeg je, vanuit jouw positie toen, over hoe dat werkte, als onderdeel van het gezellen/supervisie-traject? Ikzelf was er tevreden over. Net als over het samen beluisteren van geluidsopnamen van andere sessies, overigens, al kost dat veel tijd, waardoor we, meen ik, dubbele supervisiesessies moesten inplannen.

Hans: Jazeker kostte dat veel tijd, voor het bijwonen van het hele gesprek en het nabespreken namen we inderdaad twee sessies. Ook het beluisteren van opgenomen gesprekken, het stopzetten, uitwisselen wat er dat moment ter sprake kwam en daarop reflecteren, het was tijdrovend maar heel leerzaam. Het werkte sterk door de confrontatie met hetgeen er in de gesprekken precies gebeurde, er kon exact op bijna elk woord worden ingegaan. Dat was ook het belangrijkste wat ik ervan leerde: scherper zijn op het precieze taalgebruik, doorpakken en insisteren, niet toegeven aan de verscholen angst om onaardig of moeilijk gevonden te worden. Mijzelf niet laten stoppen omdat de bezoeker wat geïrriteerd raakt. Het ingewikkeldste vond ik de gesprekken waar jij bij zat. Ik voelde mij direct beoordeeld en zat mijn eigen gesprek op twee manieren te beluisteren: wat hoorde ik zelf en wat vermoedde ik dat jij zou horen. Niet makkelijk vond ik dat.

De persoonlijke verstandhouding

Harm: Blijkbaar vermoedde je een verschil tussen wat jij hoorde en wat ik hoorde. Wat deed je dan met dat vermoeden, behalve er misschien een gevoel van op de vingers gekeken worden aan overhouden? En was er een lijn te ontdekken in dat veronderstelde verschil? Een ander accent, andere slakken om zout op te leggen? Ik probeer van een beschrijving van wat we deden in het supervisietraject (op zichzelf al nuttig om vast te leggen) te komen, nog net iets meer dan tot dusver, tot identificatie van thema's, aspecten van het vak waaraan we veel aandacht besteedden, enzovoort. En tegelijk wil ik ook wat je net zei aangrijpen om een ander aspect van zo'n supervisietraject aan de orde te stellen: het persoonlijke aspect. Want dat je supervisor er lijfelijk bij zit als je een gesprek voert blijkt van invloed. Heeft dat daarmee te maken? Ik hecht, dat is je bekend, zeer aan dat persoonlijke aspect. Ik denk dat veel onderwijsrelaties erbij zouden winnen als het niet steeds maar ging om 'competenties' die moeten worden afgevinkt, een standaard die moet worden gehaald, maar veel meer om die overdracht van mens tot mens en om het onderling beschouwen van alle aspecten van een vak.

Hans: Dat ongemak had bij nader inzien te maken met alle aanwezigen in het gesprek. Ik vroeg mij tijdens het gesprek af (overigens ook van tevoren en na afloop, toen bij de bezoeker zelf) hoe het voor hem moest zijn om vertrouwelijke, wellicht zelfs pijnlijke zaken te bespreken met een 'wildvreemde' erbij. Tegelijkertijd zat ik mij tijdens het gesprek af te vragen hoe jij het verloop, het taalgebruik, mijn vraagstelling, interventies, houding, eigenlijk alles, zou beoordelen. En ja, ik vermoedde voortdurend verschillen, maar welke, daar kon ik vooralsnog slechts vermoedens van hebben. En over mijzelf vroeg ik mij ook tijdens het gesprek af of ik 'er wel ontspannen genoeg' bij zat, naar mijn eigen idee wel de 'juiste vragen' stelde, of ik mij wel voldoende kon losmaken van jouw toezicht en nee, een lijn zat er niet in, kan ik achteraf wel terughalen. Maar hoe was dat voor jou, om ineens iemand zo met jouw methode aan de haal te zien en horen gaan? Ervoer jij ongemak tijdens deze gesprekken over een (mogelijk) conflict tussen de door jou zelf vastgestelde idee over hoe de methode toegepast diende te worden en het hierboven genoemde persoonlijke aspect? Weet jij nog wat jij jezelf afvroeg?

Harm: De twee gesprekken waar ik bij zat stemden mij heel vrolijk. Weliswaar maakte ik vellen vol aantekeningen, waarmee ik je later kon lastigvallen, maar het gaf en geeft veel voldoening mensen goed aan het werk te zien met de methode die ik, in elk geval de 1.0-versie, zo'n beetje heb bedacht. "Aan de haal gaan" klinkt alsof mij iets afhandig werd gemaakt, maar zo ervaar ik dat niet. Ik ben wel een strenge leermeester, naar het schijnt, maar die strengheid is geen zuinigheid: ik wil juist dat men, om die uitdrukking toch te gebruiken, aan de haal gaat met de werkwijze! Niet slordig, natuurlijk, niet half, niet 'het lijkt erop maar het is het niet', maar wel ieder op de eigen wijze, met smoel, met eigen formuleringen, eigen *flourishes*, eigen accenten. De huidige ontwikkelingen in het Gilde, met name het starten van het tijdschrift, maar ook de concrete eisen die we aan gezellen stellen, maken de kans dat de methode op termijn zal floreren duidelijk groter, omdat er theoretisch respectievelijk praktisch in wordt geïnvesteerd, door alle actieve leden, is het idee (en de niet-actieve leden gaan, zoals we zien, intussen af door de zijdeur). Ik zie daarbij de methode niet *gelijk* blijven, maar wel *zichzelf*, zoals ook een persoon die zich ontwikkelt niet gelijk blijft, maar wel zichzelf (of steeds meer zichzelf *wordt*, welbeschouwd). Ook de Hegeliaanse draai die ik er nu aan tracht te geven is geen draai in de zin van 'een andere kant op', maar in de zin van: een nieuwe kant wordt zichtbaar. Wat de methode in petto heeft, wat nu nog impliciet is, ten dele, komt tevoorschijn, wordt expliciet, en zeker niet alleen door mijn toedoen! Daar kunnen net zo goed anderen, in niet minder belangrijke mate, aan bijdragen. Kunnen *en moeten*, wil het echt wat worden.

Hans: Aan het onderscheiden van kunnen en moeten (en willen) hebben wij al eens aandacht besteed, in een gesprek, waarin jij in de stoel van de bezoeker plaats nam en ik in die van de practicus, tegen het eind van het supervisietraject. Misschien aardig daar verderop nog op terug te komen, maar eerst wat ik mij toch nog afvraag: hoe zag jij het “persoonlijke aspect” terugkomen in jouw rol van supervisor, of hoe vond/vind jij dat dat zichtbaar en hoorbaar moet zijn? Je hecht er zeer aan, schrijf jij hierboven en vindt dat “onderwijsrelaties erbij zouden winnen”. Ik kan van alles bedenken hierover, maar ben benieuwd wat jij er precies van denkt.

Harm: Ja, dat is een belangrijk onderwerp, niet alleen binnen ons Gilde-verband. Ons onderwijs, om het wat generaliserend te zeggen, is steeds meer een kwestie van kennisoverdracht geworden en minder een kwestie van persoonlijke vorming. Daar gaat een opvatting over ‘leren’ en over ‘kennis’ achter schuil, die niet vaak expliciet gemaakt wordt. Kennis, lijkt mij, kun je niet overdragen zoals je een huis overdraagt aan de nieuwe eigenaar, bezemschoon. Leren is iets anders dan je conformeren aan de lesstof. Het is ook iets anders dan je daaraan conformeren met een vlaggetje er bovenop van de eigen mening — meningen zijn vreselijk oninteressant voor iedereen, voor wie ze heeft en voor wie ze moet aanhoren. Leren en kennis zijn alleen dialectisch te begrijpen. Het is het eigen-maken van iets dat niet-eigen is. In dat proces verandert niet alleen degene die iets leert, die kennis verwerft, maar ook hetgeen geleerd wordt, de kennis zelf. In de woorden van Goethe: “Was du ererbt von deinen Vätern hast, / Erwirb es, um es zu besitzen.”¹ Het verworvene is, eenmaal verworven, niet meer wat het voordien was. En dat geldt niet alleen voor degene die leert, maar ook voor zijn of haar docent, tenminste als er onderwijs wordt gegeven zoals mij dat voor ogen staat: in een dialoogvorm. De leraar leert minstens zo veel, door les te geven, als de leerling. En betreft het leerproces niet alleen ‘feiten’, maar ook een praxis en een houding, zoals bijvoorbeeld in het geval van de gezelschap-filosofisch-practicus die supervisie krijgt, dan is die interpersoonlijke dimensie van nog grotere invloed op wat er gebeurt. Want dan is ook ‘na-doen’ een aspect, niet alleen ‘na-denken’ en ‘na-praten’, in de opgang naar onderling doen, denken, praten over het vak. Aan het einde van het traject is de kwaliteit van de dialoog op het hoogtepunt: dan spreken meester en gezelschap als twee gelijken. Dat is heel wat anders, nietwaar, dan checklists met competenties?

¹ Goethe, *Faust I*, “Nacht”: 682-683.

Hans: Zo'n checklist verbleekt wel erg snel in het vlammeende licht van een vurige dialoog inderdaad. Wat ik nu zo interessant vindt, in mijn herinnering hebben wij het nooit op deze wijze over onderwijs gehad en als ik terugkijk naar wat ik met mijn onderwijs altijd wilde bereiken bij leerlingen was dat niet het geslaagd overdragen van kennis, maar veeleer een levenshouding, de motivatie om zelfstandig te willen leren, nieuwsgierig te zijn en te willen blijven leren. Dat leek mij altijd het hoogst en mooist bereikbare in de interpersoonlijke leraar-leerling-verhouding, het creëren van een onderwijssituatie waarin door uitwisseling van gedachten wederzijds een verrijking en verdieping van ideeën en ja, ook daaraan gekoppelde kennis kon plaatsvinden. Ik kwam daardoor nogal eens in conflict met directies die bang waren op hun donder te krijgen van de inspectie vanwege afwijking van centraal vastgestelde vakinhoudelijke resultaten en de andersoortige resultaten die ik met mijn leerlingen bereikte. Overigens was dat indertijd voor mij de belangrijkste overweging om de toen nog Beroepsopleiding Filosofisch Consulente te gaan volgen, de behoefte aan en het vermoeden van een mogelijke alweer verrijking en verdieping van mijn vaardigheden als gesprekspartner van leerlingen en docenten. Bijzonder dat we in deze dialoog daar nu op stuiten en ook essentieel, want het ontbreken van een competentielijst, ontslaat de supervisor ten opzichte van de gezelschap practicus niet van de plicht zo concreet mogelijk te verhelderen wat er in zijn of haar gespreksvoering mogelijk nog aan schort. De vraag: "Kan ik de rol van meester en die van gelijkwaardige medeonderzoeker zinvol en integer combineren?" blijft voor mij centraal staan.

Gelijkwaardigheid en het oordeel

Harm: We hebben inderdaad niet over onderwijs gesproken, maar dat we daar eenzelfde visie op hebben verbaast mij helemaal niet. Ook de filosofische practicus is een pedagoog, immers, en dat vak heb je je eigen gemaakt. Ik wil ingaan op je laatste overweging: de meester die (dat is de onuitgesproken aanname, maar ik weet dat jij er zo over denkt) ook een gelijkwaardige medeonderzoeker moet zijn. Hier lopen onze visies, al zijn we beiden meester, toch uit elkaar. In de eerste plaats: ik weet niet wat "gelijkwaardig" hier betekent. Het is sowieso nogal een gemakkelijk-scoren-woord, als ik het zeggen mag, want zodra het over mensen gaat, is de gelijkwaardigheid in beschaafd gezelschap een gegeven. Dus ik schrap dat woordje overal waar ik het tegenkom, behalve in discussies over de gelijkwaardigheid van mensen als zodanig — en eigenlijk zijn dat discussies die ik ontloop, omdat praten met onbeschaafde tegenstanders hun een waardigheid verschaft (als gesprekspartner, niet als mens; ik kies mijn woorden zorgvuldig) die ze niet verdienen. Blijft over "medeonderzoeker". Ook dat is problematisch, want het onderzoek van de bezoeker is toch niet dat van de practicus? En de verhouding meester-gezel is weliswaar een intensieve verhouding waarin beiden bijdragen en beiden groeien, maar zijn ze daarmee "medeonderzoeker"? Ik denk dat die voorstelling van zaken een te... democratische is.

Hans: Ah, te democratisch of niet te democratisch, dat is de vraag. Een gedenkwaardig onderzoek was dat over deze kwestie, met jou in de stoel van de bezoeker. Later reflecterend op het gesprek en op onze visies constateerden wij inderdaad verschil van opvatting. Daar komt mijn gebruik van het bijvoeglijk naamwoord 'gelijkwaardig' vandaan en ik snap jou, mag ik zeggen, aversie tegen het gebruik van dit woord, maar ik weet zo gauw geen beter om uitdrukking te geven aan hoe ik mij voel in de rol van meester die supervisie geeft aan een gezelschap. Ik wil mij niet in de positie plaatsen van degene die nu 'beter weet hoe het moet', dat voeren van een filosofisch praktisch gesprek. Dit kan wel of niet het geval zijn, maar dat doet er voor mij niet toe, ik blijf hechten aan een gezamenlijk onderzoek over het al of niet aan het vragen krijgen van de bezoeker waarmee de gezelschap in gesprek is. Dat kan je te democratisch vinden, zeker in het licht van mijn weerzin tegen het aannemen van een oordelende houding, tegenover jouw opvatting, als ik het mij goed herinner, dat oordelen over goed of fout een noodzaak is, of heb ik jou verkeerd begrepen? Mooi om hierover opnieuw van gedachten te wisselen.

Harm: Sluit het een het ander uit? Kan de meester, die toch in zijn functie van meester bereid *moet* zijn te oordelen over hoe een gezelschap die hij/zij supervisie geeft het vak uitoefent, niet tegelijk deelnemen aan het grote onderzoek dat filosofisch practici met z'n allen aan het doen zijn, naar de mogelijkheid om wijzer te worden door dialoog? Dat is iets anders dan dat de meester zou moeten menen, of voorgeven te menen, dat hij of zij zich het vak niet meer heeft eigen-gemaakt dan de gezelschap. En in de gewone sessie tussen practicus en bezoeker is van een gemeenschappelijk onderzoek maar in zeer beperkte mate sprake, omdat de kwestie van de bezoeker niet noodzakelijkerwijs ook voor de practicus een kwestie is, en voorzover ze de problematiek waarover de gesprekken gaan delen (dat kan natuurlijk), is het juist van het grootste belang dat de practicus niet deelneemt aan het onderzoek van de bezoeker! Een moeilijke regel, ook ik maak daarin fouten, maar wel een die aan de beginvoorwaarden van onze werkwijze uitdrukking geeft. We nemen het boeltje van de bezoeker niet over, ook niet een beetje. We sturen hem of haar met een vraag de deur uit, en met dat hele boeltje. Niets blijft achter in de spreekkamer.

Hans: Ik denk dat we hier stuiten op een verschil in interpretatie van wat gemeenschappelijk onderzoek is of zou kunnen zijn. Ik ben het ermee eens dat de te bespreken kwestie niet een gezamenlijke moet zijn en meestal ook niet is. Voor mij blijft het een gezamenlijk onderzoek, omdat de vragen die ik aan de bezoeker stel het denken en de vragende houding op gang moet brengen en verder verdiepen. Daarmee is het stellen van de juiste vragen een onlosmakelijk onderdeel van een onderzoek en maakt het daardoor een gemeenschappelijke exercitie. “De mogelijkheid om wijzer te worden door dialoog”, dat vind ik prachtig gezegd. En het klopt, oordelen is een noodzaak en ik denk dat de oordelende machine die 'de mens' naar mijn idee is, niet anders kan. Taalgebruik is zoals altijd heel essentieel: gebruik van de termen ‘goed’ of ‘fout’ werkt in mijn ervaring belemmerend voor verder denken, terwijl ‘wel of niet bijdragen tot (de mogelijkheid van) wijzer worden’ het onderzoek volgens mij openhoudt en stimuleert.

Harm: Is dan niet binnen deze werkwijze dat wat wel bijdraagt aan het wijzer worden ‘goed’ en dat wat daar niet aan bijdraagt of zelfs averechts werkt ‘slecht’? Daar moeten we dan ook voor durven te gaan staan. Verder zou ik hier het onderscheid tussen ‘oordeel’ en ‘mening’ willen aanhalen. De mens (wat betekenen de aanhalingstekens die je plaatst?) is zeker een meningenmachine (de vroege psychoanalyticus Georg Groddeck fantaseerde zelfs over een etymologische verwantschap tussen *Mensch* en *Meinen*, terwijl Hegel, een eeuw eerder, *Meinung* en het bezittelijk voornaamwoord *mein*, van mij, dus subjectief, half-serieus met elkaar in verband bracht), maar een oordeel staat, naar mijn oordeel, hoger dan een mening. Van een oordeel zeggen we dat wat daarmee uitgedrukt wordt niet alleen voor mij of voor jou of voor een wat groter groepje mensen geldt, maar überhaupt en sowieso. Meningen, daarentegen, verschillen, zoals de dooddoener zegt. Dat is geen gebrek van meningen, maar precies hun functie. Ik vind Zweden een land van niks. Mijn mening over Zweden is van geen belang, behalve voor mij en voor wie met mij op vakantie wil. Terug naar de kwestie: oordelen is noodzakelijk, maar niet omdat we niet anders kunnen, want veel mensen komen niet verder dan meningen, en die oordelen dus nooit (in de strikte zin), maar omdat we die verantwoordelijkheid op ons moeten nemen.

Hans: Interessant dat jij het oordeel hoger plaatst dan een mening. Ik heb altijd de gedachte gehad dat het omgekeerde het geval is. Ik denk dat de mens als meningenmachine het oordeel al heeft, voorafgaand aan een eventuele mening, in het stadium vóór het denken. Het automatisme is zo sterk en onontkoombaar, dat aan een waarneming direct het label goed of fout toegekend wordt. Als je je dit bewust wordt, kun je erover gaan nadenken en daarna met behulp van argumenten jezelf een mening vormen over hetgeen je hebt waargenomen. Dat is geen automatisme, gelukkig maar, anders werd je gek, de hele dag over alles wat wordt waargenomen een mening vormen. Het oordeel is er echter al en ofwel onbewust gebleven, ofwel vervlogen, omdat het niet de moeite waard was er over te gaan nadenken. Wat in een gesprek met een bezoeker wel de moeite waard is, in mijn optiek, is de bewustwording van de werking van deze vanzelfsprekende processen, ze beïnvloeden de loop en kwaliteit van de dialoog. Terugkomend op het benoemen van ‘goed’ of ‘slecht’ van het wel of niet bijdragen in een gesprek aan het wijzer worden, werkt dat niet verstorend op de relatie met de gesprekspartner? Het benoemen van het wel of niet bijdragen en dat grondig onderzoeken, brengt het kritisch denken toch genoeg op gang? Terzijde, heel interessant overigens die mogelijke etymologische verwantschap tussen *Mensch*, *meinen*, *Meinung* en *mein*!

Harm: Ik denk dat letterlijk denkbewegingen ‘goed’ en ‘slecht’ noemen in een gewone sessie inderdaad verkeerd zou uitpakken, maar in een supervisie-situatie, als de gezelschapsgast een casus aandraagt, soms zeggen: 'Deze aanpak, die je beschrijft, begeeft zich buiten de kaders van onze werkwijze', lijkt me niet alleen toegestaan, niet alleen wenselijk, maar zelfs onontbeerlijk. Ik denk dat we het daarover trouwens niet oneens zijn, maar we spreken er soms anders over. Dat geldt misschien ook voor ‘oordeel’ versus ‘mening’. Zoals ik die woorden gebruik, wordt het oordeel niet gevormd voorafgaand aan het denken, zoals jij zegt, maar bewust en met opzet. Dat wat vóór het denken ‘automatisch’ plaatsvindt, zou ik het opdoen van indrukken noemen, en het onbewust associëren, en daar zit allicht ook vaak een gevoelsmatig aannemen of verwerpen bij, maar dat is van een andere orde dan, in mijn vocabulaire, een oordeel over ‘goed’ respectievelijk ‘slecht’. We hoeven het over de woorden niet eens te zijn, lijkt me, zolang we op begripsniveau dezelfde onderscheidingen maken. Hoe heet bij jou dan de meest serieus te nemen vorm, waarop iemand mag worden aangesproken, de gedachte waar zij of hij voor staat, zogezegd? Niet ‘oordeel’, dus, maar hoe dan? En wat komt er op de plaats van ‘meningen’ en ‘oordelen’ te staan als jij deze uitspraak zou doen: “Veel mensen hebben meningen, maar weinigen hebben een oordeel.”? Of neem je die uitspraak sowieso niet over, ook niet in andere bewoordingen?

Hans: Ja, het klopt dat we het eens zijn, jouw formulering “deze aanpak begeeft zich buiten de kaders van onze werkwijze”, zou ik ook zo gebruikt kunnen hebben. Deze wijze van supervisie geven is wat mij betreft precies datgene waar het om te doen is: ‘is hetgeen er in een gesprek met een bezoeker aan de orde is gesteld en de wijze waarop dat gebeurd is passend in de methode van de filosofisch practicus?’ Ik ben het ook met je eens, dat we het over het precieze gebruik van de woorden niet eens hoeven te zijn. En ja, de aanspreekvorm waarover jij rept, is dezelfde die ik bezig, een oordeel. Het oordeel is er altijd en daar is niks mis mee, maar opnieuw, het gaat om de verwoording op het moment dat je een ander aanspreekt op zijn of haar werkwijze. De bovengenoemde uitspraak over “mening” en “oordeel” is er inderdaad een die ik niet overneem, voor mij is het verschil tussen beide begrippen niet essentieel en ik realiseer mij tegelijkertijd volkomen dat dit ‘slechts’ de betekenis is die ik aan deze begrippen geef. Voor de goede orde, ik heb mij tijdens de supervisiegesprekken met jou nooit op onterechte wijze beoordeeld gevoeld, en de oordelen die jij gaf over mijn prestaties altijd als leerzaam ervaren. Verschil van opvatting over de betekenis van begrippen is onontkoombaar en moet daarom zo goed mogelijk uitgediept worden. Dit levert dan juist een bijdrage aan wederzijds begrip, zeker in gesprekken waarin oordelen uitgesproken moeten worden.

De begrippen begrijpen

Harm: Uiteindelijk is het mij, om nog maar eens als Hegeliaan uit de kast te komen, niet zozeer om “wederzijds begrip” als wel om ‘begrip’ als zodanig te doen. Het uitdiepen van verschillen van opvatting over de betekenis van begrippen, zoals jij het noemt, heeft juist dat tot doel: die begrippen beter gaan begrijpen. Is dat een verschil van doelstelling tussen jou en mij? Waar we nu op uitkomen, misschien, in dit gesprek, is de mogelijke variatie binnen de werkwijze. Het eigen accent, het eigen smoelwerk! Ik zei er al eerder wat over: dat is van groot belang. We hoeven niet over alles eender te denken, sterker, het is rijkdom daar te verschillen waar het kan. Binnen de kaders van de werkwijze, zoals we daarnet al zeiden, de vrijheid te maximaliseren — maar ook weer niet zonder rechtvaardiging. Men moet wel meer kunnen aanvoeren dan ‘zo vind ik het nu eenmaal aardig om te doen, dit is mijn smoelwerk.’ Niet dat jij dat zegt, hoor! Maar we zouden ons kunnen buigen over de vraag hoe we bepalen, als meesters, wanneer de gezel zijn of haar vrijheid te ver oprekt, of zonder goede gronden.

Hans: Nog even over dat wederzijds begrip: voor mij is dat ook niet het doel, maar een mogelijke bijkomstigheid van het beter begrijpen van de begrippen. Dit laat onverlet dat wij inderdaad wel zullen verschillen in werkwijze, dat kan denk ik zelfs niet anders, maar of wij ook verschillen in doelstelling? Beter begrip bij de bezoeker van wat hij/zij zelf vindt, denkt en daarover zegt, is waar het voor mij om gaat. Ik ben er op uit dat hij of zij leert een voortdurende kritisch vragende houding aan te nemen. Dan volgt de hamvraag: is de wijze waarop de practicus dit wil bereiken passend binnen de methode met behoud van een eigen stijl? En voor de supervisors de vraag, hoe dat te bepalen? Bepalen, houdt dat in dat er ergens een piketpaaltje neergezet wordt door een meester, met het opschrift 'tot hier en niet verder'? Maar waar precies dat paaltje neer te zetten en met welke argumentatie? Voor de hand liggend zijn aandachtspunten als wel of niet sturen, adviseren, het denken overnemen, invullen, betekenis geven etc. Als we dit lijstje completeren en we vinden dat alles wat van belang is daar op te vinden is, (als dat al kan), zijn we er dan? Nee, want dan zouden we weer met afvinken kunnen volstaan en dat, zo hebben we in het begin van deze dialoog al geconstateerd, doet geen recht aan wat er tijdens een supervisie traject gebeurt in de verhouding tussen gezelschap en meester. Wat is "bepalen" dan?

Harm: Me dunkt dat het bepalen al in de leerlingfase plaatsvindt, maar een grens, eenmaal gesteld, moet onderhouden en bewaakt worden. Dat gebeurt in de gezellenfase, naast het ontwikkelen, door de gezelschap en onder toezicht van de meester, van het eigen accent/smoelwerk. Ook in jouw gezellertijd (waar we misschien weer een beetje naar terug moeten, ook omdat we anders een boek gaan schrijven, in plaats van een artikel) zijn de kenmerken van jouw manier van werken (binnen de werkwijze in de zin van 'methode') ook steeds duidelijker geworden. Je democratische inslag, bijvoorbeeld, die ook in deze dialoog weer tot uitdrukking komt, en je grote zorgvuldigheid in het luisteren en het niet-invullen. Daarin ben jij beter dan ik! En je bent ook een stuk democratischer, haha. Wat zijn eigenlijk de stijl- of smoel-aspecten die jij zelf zou benoemen, over je eigen aanpak? Zijn dat dezelfde als we ook tijdens de supervisies hebben onderscheiden?

Hans: Dank voor je aardige woorden, ik zal ze zeker niet herhalen, behalve wellicht dat ik “democratischer” ben dan jij, als zelfverklaard anarchist. Hoewel, wat is democratischer eigenlijk, en, kan een anarchist niet ook democratisch zijn? Stijlen en smoele aspecten die ik mijzelf zou toedichten? Een niet eenvoudige vraag en, als hij al te beantwoorden is en wat ik kan benoemen zal zeker allerlei vingers in de lucht doen gaan met de uitroep 'dat doe ik ook zo!' Hoewel in jouw boek *Wie het niet weet mag het zeggen* staat dat de practicus zijn bezoeker niet begrijpt, merk ik dat ik mij heel comfortabel voel met het wel willen begrijpen. Niet omdat dat het doel is, zie boven, maar omdat begrip van de beleving en gedachtengang van de bezoeker mij beter in staat stelt om de in mijn ogen juiste vragen te stellen. En ach, ik ben ook gewoon heel erg, bijna ongezond, nieuwsgierig en wil graag ‘alles weten’ van de bezoeker. Hebben wij het hierover gehad tijdens de supervisies? Ik weet dat niet meer. Wel kan ik mij nog scherp voor de geest halen wat jij mij voorhield, na als vlieg op de muur bij een gesprek te hebben bijgezet: “Wees scherp op de exacte vraag, laat je niet stoppen, wil niet aardig gevonden worden, doorvragen, doorpakken en let op de taal!”

Harm: Daar roer je een belangrijk onderwerp aan: het begrijpen. Wat ik in *Wie het niet weet mag het zeggen* schreef was enigszins provocerend bedoeld, maar toch niet meer dan ‘enigszins’. Natuurlijk moeten we de mens tegenover ons begrijpen in de zin dat we zijn of haar uitlatingen moeten kunnen volgen. Anders konden de gesprekken gevoerd worden in willekeurig welke twee talen: de bezoeker spreekt de ene taal en de practicus de andere. Deens, Japans. Maar begrijpen in de zin van bepotelen, ‘er met je vingers aanzitten’, daar wordt het gevaarlijk. Dat hoef ik jou niet uit te leggen, maar we hebben een publiek! Het gesprek tussen practicus en bezoeker is geen deskundigheidsgesprek, zoals dat tussen de verwarmingsmonteur en mij, waarbij ik een probleem benoem, in voor de monteur belachelijk onnauwkeurige bewoordingen, waarna hij zich dat probleem toe-eigent, het vastpakt, het van mij overneemt, er een bewerking op uitvoert die ik niet of maar ten dele begrijp, om ten slotte het probleem, nu opgelost, van zijn angel ontdaan, aan mij terug te geven. Het gesprek tussen practicus en bezoeker is ook geen gesprek tussen twee stervelingen in hetzelfde schuitje van het leven, een tranendal, die elkaar bevestigen in hun hoogstpersoonlijke beleving van het een en ander — ook geen empathische ontferming, dus, ook geen begrijpen in de zin van de ander eens stevig vastpakken, in een liefdevolle of toch minstens solidaire omhelzing. Tenslotte (hooggeëerd publiek!) is het ook nog eens domweg heel effectief, in termen van het aanwakkeren van het ‘vragenvuur’, om van alles dat de bezoeker zegt *niet* te begrijpen, zelfs als dat deels een voorgewend, geveinsd niet-begrijpen is, zoals de socratische ironie. Ik meen dat we het hier tijdens de supervisies ook wel over hebben gehad. Het zit ook in de buurt van mijn vermaning, door jou aangehaald, dat je niet aardig gevonden moet willen worden, meen ik. Terzijde, waarom wordt van anarchisten zo vaak gezegd dat zij “zelfverklaarde” anarchisten zijn, maar hoort men dat nooit eens van sociaaldemocraten of suikerpatiënten of cellisten?

Hans: Wel, ik ben niet zo thuis in het anarchisme, maar bij mijn weten bestaat er geen instantie waar men aan kan kloppen, teneinde, na zorgvuldige ballotage, het predikaat 'verklaard anarchist' te verkrijgen, maar misschien zit ik ernaast. Ook iemand zoals ik, die zich sociaal democraat noemt, kan alleen maar zichzelf als zodanig bestempelen. Ik zou tenminste niet weten wie mij anders tot sociaal democraat kan verklaren, behalve ikzelf. Wilde ik daarentegen erkenning krijgen als cellist of als suikerpatiënt, dan diende ik toch een bewijs van een respectievelijk gedegen muziekopleiding of bevoegd arts te kunnen overleggen, maar dit allemaal terzijde inderdaad. "Begrijpen" als essentieel onderwerp van onderzoek in de filosofische praktijk, daar kan ik mij geheel in vinden. Evenals dat ik het geheel eens ben met jouw opvatting dat begrijpen niet betekent het "bepotelen" (mooi woord!), maar juist aanzet tot het "niet begrijpen", omdat dat de bezoeker tot kritisch zelfonderzoek brengt en inderdaad het vuur van het vragen op doet laaien. Veinzen is wat mij betreft niet nodig, ik realiseer mij steeds vaker dat ik, als ik er tijdens een gesprek goed over nadenk, de bezoeker echt niet begrijp. Heel verhelderend werkt het om daar uiting aan te geven. Begrijpen wordt dan wat mij betreft, grip krijgen op het (gebruik van het) begrippenkader van de bezoeker en de precieze taal die daarvoor door hem of haar wordt ingezet. Het onderzoek van de dialectische verhouding tussen de woorden en de dingen is waar het volgens mij in een filosofisch gesprek steeds opnieuw op uitdraait. Ik begeef mij nu wellicht op zeer glad ijs, daar ik pas vanaf volgende maand jouw Hegelseminaar ga volgen en ik mij op dit terrein bijzonder onwennig voel, maar nu staat het er al. Het hoe en waarom van de wens tot begrijpen van een bezoeker en jouw vermaningen dienaangaande, is overigens niet alleen in mijn supervisietraject uitgebreid ter sprake gekomen, het is zelfs al eerder in deze dialoog aangestipt. Enerzijds is het oppassen geblazen niet in herhalingen te vervallen, anderzijds geeft het mooi aan dat een practicus over deze zaken niet uitgedacht raakt. Hoezo in herhaling vervallen?

Wegen naar Rome

Harm: Juist omdat bij sociaaldemocraten dat “zelfverklaard” er nooit eens bijstaat, viel het woordje me hier op! Maar inderdaad, de cellist moet wel een moppie kunnen strijken en de suikerpatiënt kan door laboratoriumwaarden zijn claim staven. Deze dialoog, zou je kunnen zeggen, gaat over het iemand tot meester filosofisch practicus verklaren: die status is niet “zelfverklaard”, maar moet berusten op het oordeel van iemand die de status al eerder verwierf (ik ben de enige, noodzakelijke uitzondering). Hebben we nu, denk je, voldoende uit de doeken gedaan, soms ook door in herhalingen te vervallen, wat zo’n gezellentijd behelst? Er kan altijd meer worden gezegd, natuurlijk, en met name het persoonlijke karakter van zo’n ontwikkelingsgang is moeilijk met precisie te omschrijven. De toon en vorm van deze dialoog geeft daarover meer inzicht dan enige quasi-exacte formule zou doen, lijkt mij. Maar het is met zo’n dialoog net als met een sessie in de spreekkamer. Hadden we ook andere accenten kunnen leggen, of zelfs een heel andere kant op kunnen gaan? Welke haakjes zijn het die onze aandacht vasthouden? Er zijn altijd meer wegen naar Rome — niet oneindig veel, de meeste wegen leiden helemaal niet naar Rome, zou ik zeggen, maar het zijn er zeker meer dan één. Evengoed, laat ons (want de deadline nadert) allebei hetgeen hierboven is geschreven nog eens doorlezen, morgen bijvoorbeeld, en eventuele lacunes benoemen, en daar nog iets aan doen, alvorens de boel in te sturen naar een hopelijk strenge redactie!

Hans: Terugkijkend denk ik dat wij een behoorlijk adequate beschrijving hebben gegeven van het supervisietraject dat ik bij jou heb afgelegd, uitputtend is het uiteraard niet en er dienen zich nog wat vragen aan bij mij. “Als jij en ik beschrijven wat wij in die jaren hebben gedaan, kan dat misschien als leidraad dienen voor lopende en toekomstige supervisie-trajecten”, zo opperde jij bij de start van onze dialoog. “Misschien” mocht er wel af vinden wij. Is er nu sprake van een leidraad? We hebben het begrip leidraad nog niet onderzocht, is dat nog wat? Het persoonlijk aspect in de pedagogische relatie tussen meester en gezelschap, daarvan hebben wij besloten dat die essentieel is, maar welke rol speelt dit pedagogische aspect in een leidraad? De laatste gesprekken die wij voerden betrof supervisie door mij gegeven aan gezellen, er was in die gesprekken geen sprake van een leidraad.

Harm: Weg met die leidraad! Een meester loopt vrij. Een gezelschap ook al goeddeels, trouwens, maar die krijgt met enige regelmaat nog aanwijzingen. Wie eenmaal meester is niet meer, al kan die wel, desgewenst, te rade gaan bij andere meesters, of bij zijn of haar voormalige supervisor. Maar dat kan ook andersom, of beide kanten op. Een meesteroverleg, niet formeel, want aan de meesters worden geen eisen gesteld, hebben we ooit besloten, maar informeel, een etentje of een intervisiemiddag, kan heel nuttig zijn. Kom, we draaien er een punt aan, Hans. We hebben een heleboel gezegd. En die vaststelling dat meer dan één weg naar Rome leidt, geldt natuurlijk niet alleen voor een dialoog als deze en voor elke sessie in elke spreekkamer, maar ook voor elk supervisietraject. Wat niet wil zeggen dat *anything goes!* We moeten wel in Rome komen. Misschien dat dit reisverslag daaraan bijdraagt, als anderen op pad gaan.

Hans: Mooi, geen leidraad en de vrije ruimte in! Ergens in die ruimte komen we, met omwegen en afslagen, valkuilen en uitzichtpunten, uiteindelijk misschien in Rome aan. Er zijn in de dialoog voldoende aandachtspunten genoemd die onderweg om overdenking vragen en de wandelaars even tot stilstand brengen, alvorens zij welgemoed het traject weer oppakken. En dan, eenmaal in Rome aangekomen, lijkt het mij een heel goed idee met de meesters aan tafel te gaan, teneinde onder het genot van een eenvoudige doch voedzame maaltijd, tot een vruchtbare gedachtenuitwisseling te komen en alles dat onderweg tot nadenken heeft gestemd, nog eens diepgravend de revue te laten passeren.

Harm: *Avanti!*